



Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ

«ԱՐՄԱՏ ՀԱՒԱՏՈՅ»-Ի ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻՑ*

ԻՐԵՆԵՈՍ ԼՈՒԳՆՈՆԱՑԻ

Մեր թվականության Բ դարի եկեղեցական մատենագիրներից է այս հեղինակը, որի կենսագրությանը վերաբերող տեղեկությունները սակավ են պատմական աղբյուրներում: Ծննդով նա Փոքր Ասիայից էր, ազգությամբ՝ հույն, աշակերտել էր Պոդիկարպոս Զնյուռնացուն. մի ժամանակ, Մարկոս Ավրելիոս կայսեր օրերին, երեց էր Լուգոնում (Ֆրանսիայի այժմյան Լիոն քաղաքը), իսկ 177/78 թվականին դարձել է նույն քաղաքի եպիսկոպոսը և այնտեղից էլ ժառանգել **Լուգոնացի** մականունը²: Մա-

հացել է Սեպտիմոս-Սևերոսի հալածանքների ժամանակ, 203 թվականին:

Ինչպես հունական և հռոմեական եկեղեցիների, այնպես էլ հայ եկեղեցու համար Իրենեոսը հեղինակություն է համարվել քրիստոնեության վաղագույն շրջանում գոյություն ունեցած վարդապետական տարակարծությունների հարցերում և կարևոր աղբյուր՝ հերձվածողական ու հերետիկոսական շարժումների պատմության համար: Նա գրել է բազմաթիվ երկեր, որոնցից պահպանվել են միայն երկուսը՝ «Ընդդեմ հերձուածոց» և «Ցույցք առաքելական քաղաքությանն»:

«Ընդդեմ հերձուածոց» երկը, որը բաղկացած է հինգ գրքերից, լրիվ կազմով հայտնի է միայն լատիներեն մի հին թարգմանությամբ³, որի ժամանակի մասին մաս-

* Այս շարքում, որ սկսում ենք հրատարակել սույսօր, նպատակ ունենք տալ ոչ թե «Արմատ հաւատոյ»-ի աղբյուրների տեսությունը, որը դուրս է մեր նպատակից, այլ քայլ առ քայլ քննել ու լուսարանել «Արմատ հաւատոյ»-ի և նրա աղբյուրների հարաբերակցության հարցերը, ցույց տալով նրանում ընդգրկված մատենագրական վկայությունների ծագումը՝ բնագրաբանական առումով, նյութերի ընդգրկման բնույթն ու եղանակները և այլն: Իրենեոսից հետո հաջորդաբար այսպիսի հետազոտություններ կնվիրենք նաև «Արմատ հաւատոյ»-ում հյուրընկալված մի շարք ուրիշ հեղինակների և անանուն աղբյուրների՝ առանց հետևելու նրանց ժամանակագրական հերթականությանը:

¹ Հմմտ. B. Altaner, „Précis de patrologie“ (adapté par H. Chiral), Tournai, 1961, p. 209—213.

² Լիոն քաղաքի հին անունը սովորաբար հայտնի է **Լուգոն** անով՝ ըստ լատինականի և հունականի (կրճատել ենք վերջալորությունները), բայց հունարենում պատահում է նաև **Լուգոն** անով:

Ասորերենում այս անունը կարդացվում է **Լուգոն**, **Լուգոն**, **Լոգոն** աներով: Եվսեբիոս Կեսարացու եկեղեցական պատմության հայերեն հին թարգմանության մեջ այս անունը գրված է **Լատոնա** անով, իսկ նոր թարգմանության մեջ՝ **Լուգոն**, ըստ այնմ էլ՝ **Լատոնացի** և **Լուգոնացի**. հիմա. «Եւսեբիոսի Կեսարացոյ Պատմութիւն եկեղեցոյ յեղեալ յատորոյն ի հայ ի հինգերորդ դարոյ», Վենետիկ, 1877, էջ 321, 322, 350, 351, 354:

«Արմատ հաւատոյ»-ի ձեռագիր օրինակներում Իրենեոսն աղավաղված աներով անվանվում է **եպիսկոպոս Լոկոնոյ՝ Լոկոնաց՝ Լոկոնոյ՝ Լոկոնաց՝ Լոկոնոյ**:

³ „Sancti Irenaei Contra Haereses libri V... stu-

և միայն այն էր նշել, որ ժողովածուի կազմողն է «ոմն Վարդան»:

Այնուհետև Հ. Յորդանը փարիզյան վերոհիշյալ № 85 (=№ 153) և Էջմիածնի Մատենադարանի կար. № 1500 (այժմյան՝ Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանի № 2080) ձեռագրերի հիման վրա 1913 թվականին նորից էր հրատարակել Պ. Մարտենի հրատարակած այն հատվածները, որոնք, ինչպես ասացինք, «Արմատ հաւատոյ»-ի համառոտ խմբագրությանն են պատկանում¹¹։ այնտեղ Յորդանը բնագրական համեմատության կարգով նշել էր նաև տարբերությունները Տեր-Մկրտչյանի տված հրատարակության, առանց նկատելու, որ վերջինս «Արմատ հաւատոյ»-ի մի տարբեր խմբագրություն է ներկայացնում և այդ պատճառով զգալի շեղումներ է ցույց տալիս:

Հիշյալ հրատարակիչները չէին զբաղվել խնդրո առարկա հատվածների բնագրական հարցերով, այլ միայն դրանց վրա լասնագետների ուշադրությունն էին հրավիրել մատենագրական առումով, Իրենեոսի անունով հայ մատենագրության մեջ պահպանված նշխարները հավաքելու նպատակով: Նրանցից միայն Յորդանը, մի քայլ առաջ գնալով, փորձել էր իր կազմած համեմատական աղյուսակում հղման կարգով ցուցումներ տալ, թե ո՛ր պետք է որոնել իրենյան այդ հատվածների կամ նրանց մասերի ծագումը, ըստ որում՝ չորս հղում տրվում էր դեպի «Ընդդէմ հերձ» երկը, մեկ հղում՝ դեպի «Յույցք»-ը. իսկ երեք տեղեր մնում էին անպատասխան¹²: Ինչ խոսք, որ Յորդանի կատարած քայլը կարևոր էր, քայլ նրա աշխատանքը բնագրաբանական բնույթ չէր կրում: Նրա ցուցումներով կարելի էր աղբյուրներում զբոսնել երբեմն բառացի նույնություններ, երբեմն՝ ընդհանուր նմանություններ. քայց թե ինչպիսի եղանակներով էին կերպարանափոխությունների ենթարկվել այդ աղբյուրները «Արմատ հաւատոյ»-ի մեջ մուծվելու համար, դա չէր երևում Յորդանի կատարած աշխատանքում:

Այժմ մենք ուզում ենք ձեռնամուխ լինել «Արմատ հաւատոյ»-ի իրենյան հատվածների բնագրաբանական հարցերին, քայլ առ

քայլ տեսնել, թե այդ հատվածների մասերն ու մասնիկներն ի՞նչ ճանապարհով և ինչպե՛ս են կազմավորվել ու ստացել այժմյան պատկերը: Այսպիսի աշխատանքը կարևոր է ոչ միայն «Արմատ հաւատոյ»-ի բնական հրատարակության համար՝ իր աղբյուրագիտական նշանակությամբ, այլև նրա համար, որ հնարավորություն կտա տեսնելու, թե բոլոր դեպքերում չէ, որ «Արմատ հաւատոյ»-ում Իրենեոսի անունով ներկայացող հատվածները բառացիորեն նրա գրչին են պատկանում: Մենք կտեսնենք, որ դրանք երբեմն Իրենեոսի խոսքերի ո՛չ թե բառացի մեջբերումն են, այլ մեկնաբանումը, և ավելի հաճախ՝ խմբագրումն ու վերաշարադրումը: Այս հանգամանքը պիտի հաշվի առնեն Իրենեոսի մատենագրության հարցերով զբաղվող մասնագետները:

«Արմատ հաւատոյ» ժողովածուի կազմող Վարդան Այգեկցին Իրենեոսից վկայություններ քաղելու գործում օգտվել է տարբեր տեղերից և, հավանաբար, տարբեր ժամանակներում: Այդ են վկայում հատվածներին տրված հեղինակային վերագրերը, մի մասը՝ «Երանոսի հետևողի առաքելոցն», մյուս մասը՝ «Երանոսի Լուգդոնայ Եպիսկոպոսի»: Այսպես է թե՛ ընդարձակ, թե՛ համառոտ խմբագրություններում:

Մենք առիթ ենք ունեցել ցույց տալու, որ «Արմատ հաւատոյ»-ի ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններն իրարից անկախաբար ծագում են հեղինակային նախօրինակից, քայց համառոտն ավելի նախնական վիճակ է ներկայացնում, քան ընդարձակը, թեև վերջինս իր կառուցվածքին կերպարանքով ավելի մոտ է նախօրինակին¹³: Նշանակում էր՝ եթե համառոտում ավելի նախնական վիճակով են պահպանվել մատենագրական վկայակոչումները, ապա ընդարձակում պահպանվել է նախօրինակի հիմնական կերպարանքը, ենթարկվելով վերջնական վերակառուցման, որն ըստ երևույթին տեղի է ունեցել ԺԳ դարի առաջին տարիներին, մինչև 1205 թվականը: Ծառ բնական է, որ վերակառուցողական աշխատանքը որոշ չափով կազդեր մատենագրական վկայությունների վիճակի վրա՝ ինչ-ինչ նյութերի տեղափոխություններով և տեղափոխությունների առթած հետևանքներով: Այդ իրողությունը

¹¹ Hermann Jordan, „Armenische Irenaeusfragmente mit deutscher Übersetzung nach Dr. W. Lüdke zum teil erstmalig herausgegeben und untersucht“ (Texte und Untersuchungen, XXXVI 3), Leipzig, J. C. Hinrichs, 1913, S. 22—24 (հայերեն բնագրեր), 163—166 (գերմաներեն թարգմանություններ).

¹² Ibidem, S. 162.

¹³ Հ. Ա. Անայան, «Հայ պատմա-դավանաբանական գրականության թանկարժեք հուշարձանը. Գիրք հաստատության և արմատ հաւատոյ», Էջմիածին (ամս.), 1972, № 8, էջ 80—82. № 9, էջ 45—46:

բացահայտվում է համեմատության դեղով երկու խմբագրությունների համապատասխան նյութերը: Արդ՝ վերակառուցման աշխատանքներն անդրադարձել են նաև իրենց հատվածների կառուցվածքի վրա: Նախկին վեց հատվածներից մասեր հանվելով իրար են միացվել և որպես ինքնուրույն միավոր տեղափոխվել են ընդարձակ խմբագրության Ը գլխի մեջ, որը նվիրված է անապականության հարցերին. իսկ այս փոփոխության հետևանքով նախկին միավորներ և կամ որոշ մասեր—հատվածներ կամ կիսահատվածներ—տեղափոխումների ենթարկվելով մի տեղից դեպի մյուսը, կազմել են նոր միավորներ և տեղափոխվել Դ գլխի մեջ, ուր ամփոփված են երկու բնությունների միասնության հարցին վերաբերող վկայություններ: Այսպիսով՝ միավորների քանակը թեև նույնն է մնացել, բայց որոշ միավորների կազմը փոփոխությունների է ենթարկվել: Այս տեղաշարժերը ճշգրտորեն նշելու համար մենք կիսահատվածների ենք վերածել ընդարձակ խմբագրության 1-ին, 2-րդ և 6-րդ հատվածները, իսկ համառոտի՝ 1-ին, 2-րդ և 3-րդ հատվածները: Մյուս հատվածները, որոնք չեն կիսվել, նույնպես ենթարկվել են տեղափոխումների: Ըստ այսմ՝ կունենանք հետևյալ համեմատական պատկերը (հավասարության նշանից առաջ՝ ընդարձակ խմբագրության միավորները, հետո՝ համառոտ խմբագրության). $1a=1a$, $1b=3a$, $2a=2a$, $2b=2b$, $3=4$, $4=5$, $5=6$, $6a=1b$, $6b=3b$: Բացի այդ՝ որոշ հատվածներ կիսահատվածների վերածելն անհրաժեշտ էր լինում նաև բնագրական քննությունների համար, երբ պարզվում էր, որ հատվածի ծագումը երկու տարբեր տեղերից է:

Ստորև մեր քննությունը գնում է ընդարձակ խմբագրության հետևողությամբ (Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռ. № 3295): Համառոտ խմբագրությունը վկայություն ենք միայն անհրաժեշտության դեպքերում (նույն Մատենադարանի ձեռ. № 2080):

1. Երանոսի հետեւողի առաքելոցն.

(a) Որք հերձնուն և պառառեն գմինն՝ գրորովամու պատուհասն ընկալցին. (b) քանզի ընդունայն և սնոսիք են որք երկու բնութիւնս ասեն բաժանեալ և ոչսանան գԱստուծոյ գփրկութիւնն, զոր ի մարդանայն իրում շնորհեաց մեզ: Էջ 342ա:

a կիսահատվածը բացակայում է Իրենոսի ծանոթ երկերում, բայց «Կնիք հաւատոյ»-ում կա՝ այսպիսի բնութեցումով. «Որք հերձուն և բաժանեն գմի Քրիստոս՝

գՅորոքովամու պատուհասն կրեցին»¹⁴: Դժվար է ասել՝ «Արմատ հաւատոյ»-ի կազմողը «Կնիք հաւատոյ»-ի՞ց է վերցրել այս հատվածը՝ խմբագրման ենթարկելով, թե այն աղբյուրից, որից օգտվել է և «Կնիք հաւատոյ»-ն: Վերջինում այս նախադասությունը մաս է կազմում հետևյալ ընդարձակ հատվածի. «Նորին Երանոսի՝ ի բանէն, որ ընդդէմ Կողարբոսի և նորին համախոհաց, որք ըստ անկասարելութեանն և ախտից յինքնադաժութեան, և տրտմել երկնել Քրիստոսի»¹⁵: «Կնիք հաւատոյ»-ում գտնվող իրենցան այս հատվածի ծագումն անհայտ են համարում Յորդանը¹⁶ և Լքրոնը¹⁷:

b կիսահատվածում «Արմատ հաւատոյ»-ի խմբագիրը քանզի շաղկապով նախորդ կիսահատվածին կցորդում է Իրենոսի մի ծանոթ նախադասությունը՝ խմբագրման ենթարկելով: «Ընդ. հերձ.» երկում կարդում ենք. «Ընդունայնք և սնոսիք են ասենեին, որք զամենայն զսնարեւնութիւնն անարգեն գԱստուծոյ և զմարմնոյս փրկութիւն նրանան»¹⁸: Սակայն, ինչպես երևում է, «Ընդ. հերձ.» երկի այն ձեռագրում, որ ձեռքի տակ ունեցել է Այգեկցին, «ընդունայնք և սնոսիք են» բառերից հետո նախադասությունը սխալ կետադրությամբ բաժանված է եղել երկու մասերի՝ «որ զամենայն զսնարեւնութիւնն անարգեն» և «գԱստուծոյ և զմարմնոյս փրկութիւն նրանան». այնինչ պետք է տրոհված լիներ այսպես. «որ զամենայն զսնարեւնութիւնն անարգեն գԱստուծոյ» և «և զմարմնոյս փրկութիւն նրանան»¹⁹: Բնագրի այսպիսի դրության առջև Այգեկցին, նախ պարզաբանելով «որ զամենայն զսնարեւնութիւնն անարգեն» բառերը, որոնք Բանի մարդեղության էությունն աղավաղողներին են վերաբերում, և դրանք իր կողմից քաղկե-

¹⁴ «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցույ յուղղափառ և սուրբ հոգեկիր հարցն մերոց դասանութեանց, յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ: Հրատարակութիւն Կարապետ Լախիկպոսի [Տէր-Մկրտչեան], Էջմիածին, 1914, էջ 297 տ. 18—20:

¹⁵ Անդ, էջ 297—299:

¹⁶ H. Jordan, S. 162 u. 203.

¹⁷ J. Lebon, «Les citations patristiques grecques du Sceau de la Foi», *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, XXV, 1929, p. 23.

¹⁸ «Ընդ. հերձ.», էջ 155 տ. 11—13:

¹⁹ Այսպես է ցույց տալիս և «Ընդ. հերձ.»-ի լատինական թարգմանությունը. «qui uniuersam dispositionem Dei contemnunt, et carnis salutem negant», *«h' n' J. P. Migne, „Patr. curs. compl.“, ser. gr., t. VII, p. 1124.*

դոնականներին հասցեագրելով, տալիս է այսպիսի ձևակերպում. **որք երկու բնությունն ասեն բաժանեալ**. իսկ դրանից հետո՝ բնագրի «ՂԱտուծոյ եւ զմարմնոյս փրկութիւն ուրանան» բառերը, որոնք բնականաբար աղավաղված երևոյթ ունեն և տրամաբանական միտք չեն արտահայտում, նա մեկնաբանության է ենթարկում՝ այսպէս. **եւ ուրանան զԱտուծոյ փրկութիւնն, զոր ի մարդանայն իրում շնորհեաց մեզ, այսինքն՝ «Եւ ուրանում են այն փրկությունը, որ Աստված շնորհեց մեզ՝ իր մարդեղության միջոցով»:** Թե՛ն այս հնարքը որպէս մեկնություն հիմքյան հաջող է, բայց, այնուամենայնիվ, չի արդարանում, բանի որ կառուցված է սխալ վերծանված բնագրի վրա: «Արմատ հաւատոյ»-ի համառոտ խմբագրությունն այս կիսահատվածին համապատասխանող մասում չունի Այգեկցու ավելացրած **որք երկու բնությունն ասեն բաժանեալ** բառերը:

2. Նորին՝ լեւ տակաւոց.

(a) Որ եկն եւ մի բնութիւն Ատուծոյ եւ մարդուն գործեաց, մեր ոչ կարացեալ կցորդ լինել անապականութեան. (b) որ աներեւոյթն է ի մեզ՝ եղեւ տեսանելի, զի ըստ ամենայն մասին կցորդութիւնն անցորդ զանապականութիւն: Էջ 342բ:

ա կիսահատվածի սկզբի որ եկն բառեր, որոնք Իրենեոսի համապատասխան բնագրում չկան, մեր կարծիքով ծագել են վերջինիս «եթէ ոչ էր նորա եկեալ առ մեզ» բառերից²⁰: «Արմատ հաւատոյ»-ից առաջ՝ այս իրողությանը հանդիպում ենք Գազիկ Արծրունու առ Ռոմանոս կայսր թղթում²¹, ավելի առաջ՝ Ստեփանոս Սյունեցու «Վասն անապականութեան մարմնոյն» երկում²² և դրանից էլ առաջ՝ «Կնիք հաւատոյ»-ում²³. վերջինում՝ որ եկն բառերի փոխարեն գտնում ենք «ուրեմն» բառը, բայց կարելի է անտարակուսելի համարել, որ «Կնիք հաւատոյ»-ի նախնական օրինակում ևս եղել են «որ եկն» բառերը, որոնք աչքի վրիպումով ընդօրինակողի գոչի տակ դարձել են «ուրեմն»: Նույնպիսի առնչություններ է ներկայացնում նաև նախադասության շարունակությունը՝ **եւ մի բնութիւն Ատուծոյ եւ մարդուն գործեաց**, որը սեղմումն ու մեկնաբանությունն է «զմարդն միատրեցոյց ընդ Ատուծած եւ հասարակութիւն միաբանութեան Ատուծոյ

եւ մարդոյ գործեաց» խոսքերի²⁴: «Արմատ հաւատոյ»-ի ձևակերպումը նույնն է հիշյալ երեք աղբյուրների հետ, այն միակ տարբերությամբ, որ Սյունեցին «մի բնութիւն» բառի փոխարեն դրել է «միատրութիւն»: Այս ձևակերպման աղբյուրը, մեր կարծիքով, «Կնիք հաւատոյ»-ն է հանդիսանում. Այգեկցին Իրենեոսի բնագրի հետ զուգակցաբար օգտագործել է «Կնիք հաւատոյ»-ն: Բայց նախադասության լրացուցիչ մասում Այգեկցին հեռանում է «Կնիք հաւատոյ»-ից և նրա հետևողներից, ինչպէս և իրենյան բնագրից, իր սեփական շարադրանքով՝ **մեր ոչ կարացեալ կցորդ լինել անապականութեան**, որը խմբագրումն է Իրենեոսի հետևյալ խոսքերի. «մեր ոչ կարացելոց ալլարիմակաբար ինչ կցորդութիւն ընդունել զանապականութեանն»²⁵: Ամբողջ նախադասության համար հմտ. նաև «Կնիք հաւատոյ»-ում հանդես եկող իրենյան մի ուրիշ հատվածի հետևյալ տողերը. «եթէ ոչ էր միատրեալ մարդն ընդ Ատուծոյ, ո՛չ էր կարացեալ կցորդութիւն ընդունել անապականութեանն»²⁶:

Եւ կիսահատվածը խմբագրված է Իրենեոսի այս խոսքերից. «Քանզի անտեսանելի եւ աներեւոյթ եղով անապականութիւնն, ոչինչ մեզ ազուտ առնէր. արդ տեսանելի եղեւ, զի ըստ ամենայն մասին կցորդութիւն ընդունելութեան անցորդ զանապականութեանն»²⁷:

3. Ի հաւատոյ բանէն Երանոսի Լոկիւանայ (sic) եպիսկոպոսի.

Անջատեալ են բարք մոցա յԱտուծոյ եւ ոչ գիտելով զի տրա Բանն Միածինն որ միշտ ընդ մարդկութեան միատրեալ եւ ընդ սուս զանկեալ ընդ իրում ստեղծուծիս: Էջ 342բ:

«Արմատ հաւատոյ»-ի համառոտ խմբագրությունում այս հատվածը սկսվում է **Անջատելի են բանք մոցա յԱտուծոյ եւ ոչ գիտելով գտրա բանն. Միածինն որ բառերով (ձեռ. № 2080, էջ 24բ):** Յորդանը նկատում է, որ հատվածի ծագումն անհայտ է²⁸, բայց ենթադրում է, որ այն պետք է լինի Իրենեոսի կորած «Προς Διόγιστον διὰ λόγον Βιαινης περί πίστεως λόγος» երկից²⁹: Սակայն մենք կարծում ենք, որ **անջատեալ են բարք մոցա յԱտուծոյ** խոսքերը խմբագրված են «Ընդ. հերձ.» երկից, ուր գտնում

²⁰ «Յոյցք», էջ 24 տ. 12—13:

²¹ Տես «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 296 տ. 36:

²² Արարատ, 1902, էջ 374 տ. 3:

²³ «Կնիք հաւատոյ», էջ 243 տ. 7:

²⁴ «Յոյցք», էջ 24 տ. 9—11:

²⁵ Անդ, էջ 24 տ. 11—12:

²⁶ «Կնիք հաւատոյ», էջ 244 տ. 7—9:

²⁷ «Յոյցք», էջ 24 տ. 13—17:

²⁸ H. Jordan, S. 162.

²⁹ Ibidem, S. 165.

ենք այսպես. «որք զհերձուածսն գործեն, իբրու զի թափուրք են յԱստուծոյ սիրոյն»³⁰. իսկ այստեղ անմիջապես շարունակվող «եւ զհրեանց զշահ ազտին միայն գիտեն, այլ ոչ զմիութիւն եկեղեցոյ»³¹ տողերից մեկնողաբար խմբագրված է «Արմատ հաւատոյ»-ի հատվածի լրացուցիչ մասը, որ է՝ **եւ ոչ գիտեղով...ստեղծուածիս**: Հմմտ. նաև «զմիութիւն Բանին Աստուծոյ առ ստեղծուածն իր»³²:

4. Նորին.

Զհերձուածս գործեն որ զսեմափառաւորեալ մարմինն Քրիստոսի բաժանեն եւ հատակոտորեն: Էջ 342բ:

Համառոտ խմբագրությունն ունի՝ **Ի հերձուածս գործ որ զսեմ եւ զփառաւորեալ... հատակոտորեն** (ձեռ. № 2080, էջ 24բ):

Քաղված է «Ընդ. հերձ.» երկի այն հատվածից, որ մասամբ նշեցինք վերևում (§3): Այստեղ բերենք ամբողջությամբ. «Եւ դասի եւ որք զհերձուածսն գործեն, իբրու զի թափուրք են յԱստուծոյ սիրոյն եւ զհրեանց զշահ ազտին միայն գիտեն, այլ ոչ զմիութիւն եկեղեցոյ. եւ վասն փոքր եւ դուգնաբեայ պատճառաց զսեմ եւ զփառաւոր զմարմինն Քրիստոսի բաժանեն եւ հատակոտորեն»³³:

5. Նորին.

Եսայի ասէ. Մերձեցայ առ կին իմ մարգարէ եւ ծնաւ որդի՝ Սքանչելի, Խորհրդակից, Աստուած հզար, իշխան՝, քարոզելով զմիութիւն Բանին առ ի ստեղծուածն իր յայտնէին, քանզի Բանն մարմին եղեւ եւ Որդին Աստուծոյ՝ որդի մարդոյ: Էջ 342բ:

Հմմտ. «Ընդ. հերձ.» երկը. «Իսկ դարձեալ որք ասենն՝ Եւ մարդ է, եւ ո՞ր ծանիցէ զնա՝, եւ՝ Մերձեցայ առ կինն մարգարէ եւ ծնաւ որդի եւ կոչի անուն նորա Սքանչելի, Խորհրդական, Աստուած հզար՝, եւ զայն, որ ի կուսէն՝ Էմանուիլն քարոզելով՝ զմիութիւն Բանին Աստուծոյ առ ստեղծուածն իր յայտնէին, զի Բանն մարմին եղիցի եւ Որդին Աստուծոյ որդի մարդոյ»³⁴:

Այստեղից է քաղվածաբար խմբագրված մեր հատվածը: Սակայն «Արմատ հաւատոյ»-ի կազմողն, իր աղբյուրը խմբագրելիս, այլափոխել է այն:

Իրենեոսը, վկայակոչելով երկու մարգարեների՝ Երեմիային (ԺԷ 9. «Եւ մարդ է...») և Եսայուն (Ը 3, Թ 6 և Է 14. «Եւ

մերձեցայ...»), ասում է, որ նրանք, նախագուշակելով Քրիստոսի գալուստը և նրան «քարոզելով» (նշակելով) որպես «Էմանուիլ» (Աստված մեզ հետ), «զմիութիւն Բանին Աստուծոյ առ ստեղծուածն իր յայտնէին»:

«Արմատ հաւատոյ»-ում Իրենեոսի այս բնագրի քերականական ներքին կապակցությունները խախտվել են և առաջացել են նոր կապակցություններ: «Արմատ հաւատոյ»-ի խմբագիրը նախ դուրս է թողել վկայությունների հեղինակներից առաջինին (Երեմիա) և պահել է միայն երկրորդին (Եսայի). ուրեմն՝ նա ունի ոչ թե երկու ենթակա, այլ միայն մեկ: Երկրորդ՝ նա «քարոզելով» դերբայը գրկել է նրա ուղիղ խնդրից՝ «զայն, որ ի կուսէն» բառերից և, որպես ուղիղ խնդիր, նրան տվել է զմիութիւն Բանին առ ի ստեղծուածն իր բառերը, այնինչ վերջիններս որպես ուղիղ խնդիր պատկանում էին «յայտնէին» բառին: Այսպիսով՝ «Արմատ հաւատոյ»-ի կազմողի գրչի տակ Իրենեոսի այս հատվածի հիմնական մասը քերականորեն այլալուծվել է: Այս այլափոխման հետևանքով, բնականաբար, պիտի դուրս բնկած լինեւ Իրենեոսի բնագրում երկու ենթակաների ստորոգյալ հանդիսացող «յայտնէին» բառը, քանի որ վերականգնված նախադասության մեջ այնև տեղ չէր մնում նրան: Եվ սակայն՝ նա թյուրիմացաբար մնացել է այնտեղ: Մենք «Արմատ հաւատոյ»-ի բնագրից պետք է հանենք՝ այնտեղ քերականորեն ոչ մի կապակցության չպատկանող և բացահայտ թյուրիմացություն հանդիսացող յայտնէին բառը:

6. Նորին ասացեալ.

(a) Անարգեն զՈրդին Աստուծոյ եւ ըզմարմնոյ փրկութիւն ուրանաւ եւ զվերստին ծնունդ նորա անպատուեն որք ոչ ասեն զնա լինել ընդունակ անապականութեան. (b) քանզի եկն Որդին Աստուծոյ եւ զգեցաւ մարմին անապական՝ յանապական կուսէն Մարիամայ: Էջ 357ա:

a կիսահատվածի համար հմմտ. «Ընդ. հերձ.» երկը. «Զամենայն զոմարեւութիւնն անարգեն զԱստուծոյ եւ զմարմնոյս փրկութիւն ուրանաւ եւ զվերստին ծնունդ նորա անպատուեն, ոչ գոյ ընդունական զսա ասելով անապականութեան»³⁵: Այս նույնը գրչական աննշան տարբերակներով կա նաև «Կնիք հաւատոյ»-ում³⁶, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Պարապմանց» գրքում³⁷, Ստե-

³⁰ «Ընդ. հերձ.», էջ 111 տ. 2—3:

³¹ Անդ, էջ 111 տ. 3—4:

³² Անդ, էջ 114 տ. 14:

³³ Անդ, էջ 111 տ. 1—5:

³⁴ Անդ, էջ 114 տ. 10—16:

³⁵ Անդ, էջ 155 տ. 11—14:

³⁶ «Կնիք հաւատոյ», էջ 244 տ. 17—19:

³⁷ «Գիրք պարապմանց», Կ. Պոլիս, 1717, էջ 458:

փանոս Սյունեցու «Վասն անապականութեան մարմնոյն» երկում³⁸ և Խաչիկ Արշարունու առ Սեբաստիայի մետրապոլիտ պատասխան-թղթում³⁹:

Սակայն «Արմատ հաւատոյ»-ում բերված բնագիրը, որը խմբագրված վիճակ է ներկայացնում, հեռանում է հիշյալ աղբյուրներից, նրանց թվում և Իրենեոսի բնագրից, և բառացիորեն կապվում Սահակ կաթողիկոսի (Զորափորեցի?) «Բացալատութիւն» գրվածքի հետ⁴⁰: Այնտեղ է, որ Իրենեոսի «զամենայն գտնաւորէնութիւնն անարգեն զԱստուծոյ» բառերը փոխարինված են «անարգեն զՈրդին Աստուծոյ» բառերով, իսկ «ոչ գոլ ընդունական զսա ասելով» բառերը՝ «որք ոչ ասեն զնա լինել ընդունակ» բառերով: Սահակ կաթողիկոսի մոտ և «Արմատ հաւատոյ»-ում երևացող այս երկու փոփոխություններից առաջինը հիշեց-

նում է նաև Իրենեոսի «Ցոյցք»-ի մի տեղը՝ «զգալուստ զՈրդոյն Աստուծոյ եւ գտնաւորէնութիւնն զմարմնութեանն նորա անարգեն»⁴¹: «Արմատ հաւատոյ»-ի այս կիսահատվածը եթե Սահակ կաթողիկոսից չի ծագում, ապա նրանք երկուսով ծագում են մի ընդհանուր աղբյուրից, որը մեզ ծանոթ չէ:

Ե կիսահատվածի աղբյուրը հայտնի չէ⁴²: Նրա սկզբի քանզի շաղկապը «Արմատ հաւատոյ»-ի խմբագրի ձեռքից է. իսկ բուն բնագիրը (եկն... Մարիամայ), գրչական աննշան տարբերություններով գտնվում է նաև «Կնիք հաւատոյ»-ում⁴³ և ուրիշ աղբյուրներում՝ Կյուրեղ Աղեքսանդրացի⁴⁴, Սահակ կաթողիկոս⁴⁵ և Ստեփանոս Սյունեցի⁴⁶:

³⁸ Արարատ, 1902, էջ 374 տ. 9—12:

³⁹ Տես «Ստեփանոսի Տաթևեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885, էջ 222:

⁴⁰ Տես «Գիրք թղթոց», էջ 451 տ. 17—19:

⁴¹ «Ցոյցք», էջ 68 տ. 15—16:

⁴² Հմմտ. H. Jordan, S. 128—131.

⁴³ «Կնիք հաւատոյ», էջ 244 տ. 25—26:

⁴⁴ «Գիրք պարապմանց», էջ 458:

⁴⁵ Տես «Գիրք թղթոց», էջ 451 տ. 15—16:

⁴⁶ Արարատ, 1902, էջ 374 տ. 13—14:

